

נאווה רוודה

פעם יעשו מזה סרט...

(צ'יכרונות יאצרה מס' 161 לבוה)

**תל-אביב - ישראל
תשנ"ח 1997**

Nava Ruda

One Day This Will Be a Film

(Childhood Memories from the Lvov Ghetto)

נדפס בישראל, תשנ"ח 1997
עריכה והפקה בת-עמי מלניק ☎ 08-9263396
תיעוד תולדות חיים
כל הזכויות שמורות © לנאווה רודה

נכתב לזכר אחי, שלמה כהן, שנרצח על ידי הנאצים
והוא בן שש-עשרה בלבד; אמי, רוזה, שנפטרה בגיל
תשעים ושבע אך כל ימיה התאבלה על אבדן בנה;
אבי, יצחק, שבזכות יצר הקיום שלו הצלחנו לשרוד;
ויוליה יורק, חסידת אומות העולם, שהצילה אותנו.

מוקדש באהבה לבעלי, לילדי ולנכדיי.

תוכן העניינים

7 פתח דבר
9 ילדותי בעולם שהיה ואיננו
9 משפחת אבי
10 משפחת אמי
13 בית הוריי
21 הגרמנים כובשים את לבוב
24 החיים בגטו לבוב
28 ניצלנו ממות בטוח
35 החיים בצד הארי
46 עם תום המלחמה
50 "אנו באנו ארצה..."
52 הניצולים
53 סגירת מעגלים
70 אחרית דבר - על המחברת ומשפחתה
71 נספחים : מפת דרכים לבוב וסביבותיה
72 אילנות יוחסין

פתח דבר

אני גרה ברחוב שקט, בבית נחמד, בשכונת רמת-אביב ג' שבתל אביב. יש לי בעל אוהב, שלושה בנים מוצלחים ושני נכדים מקסימים. אולם מאחורי החזות המכובדת, הנינוחה והשלוה הזו מסתתרת עדיין הילדה הקטנה, המפוכדת והנרדפת מגטו לבוב.

לעתים קרובות אני חושבת: "האם כל זה קורה במציאות? אולי זה רק חלום בהקיץ? אולי זהו עוד אחד מהחלומות שחלמתי בזמן השואה? אולי עוד מעט אתעורר למציאות עגומה שתהיה גרועה מכל חלום בלהות..."

עשרות שנים אני נושאת בקרבי את סיפור ההצלה שלי ושל הוריי בשואה. עד היום לא הצלחתי לאסוף די כוחות כדי לתאר את הנוראות שעברו עלינו, ואת הכאב על רציחתו של אחי שלמה. למרות שהייתי אז ילדה קטנה, שום דבר לא נשכח. הכל נשמר בזיכרוני כאילו זה היה אתמול. אני זוכרת לא רק מה שקרה אלא גם מה שהרגשתי ועל מה חשבתי. ובנוסף, אמי חיה את השואה כל ימי חייה ולא הפסיקה לדבר על כך. הכאב לא קהה מעולם. היא ייסרה את עצמה על שהיא נצלה ובנה נספה. נוהגת הייתה לחזור ולספר פיסות חיים עצובות כשעינייה לא מפסיקות לדמוע.

ילדיי הצברים, התוססים ותאבי החיים, היו חסרי סבלנות לשמוע מפי סבתם הישישה את תולדות משפחתם מסופרים בעברית משובשת. אני, וניצולים

רבים כמותי, לא רצינו להעמיס על ילדינו הרכים את הזוועות ולכן נמנענו מלתאר. אבל כעת, לאחר למעלה מיובל שנים ועם פטירתה של אמי, חשוב לי שילדי ידעו וגם הדורות שיבואו אחריהם לא ישכחו את קורות משפחתם.

לפני למעלה מחמישים שנה הובלתי עם קבוצת אנשים בגטו לבוב, למוות בטוח. ואני, ילדה קטנה כבת שמונה, רזה וחלשה ממחלת הטיפוס שרק החלמתי ממנה. מחשבה מוזרה חלפה בראשי: אם אשאר בחיים פעם יעשו מזה סרט. חשוב שאזכור את כל הפרטים: שאני לובשת מעיל ירוק, שהגרביונים נופלים לי כי כאשר באו לקחת אותנו לא היו לי מחזיקי גרביים, ושהחיילים הגרמנים שמובילים אותנו נורא מפחידים...

כך הגנתי על עצמי מלהרגיש את האימה הקיומית הנוראה שפקדה את כולנו.

אני מעלה על הכתב את עולמה של הילדה הקטנה מגטו לבוב, וממלאת בזאת אחר צוואתה של אמי שנהגה לומר: "מי יזכור את שלמה לאחר שאלך לעולמי?" הבטחתי לה שאנציח את שמו.

זו חובתי למענה, לזכר הנספים, למען החיים ולמען ההיסטוריה.

נאוה רודה

ילדותי בעולם שהיה ואיננו

אשמת אבי

אבי, יצחק כהן, נולד ב-1899 בכפר פּוֹדְפּוֹלֶבְצָה ליד בוֹצ'יץ' בגליציה. הוא בא מסביבה טובה, כי גם הסופר ש"י עגנון נולד בבּוֹצ'יץ'. סבי, אב אבי, הרש-צבי כהן, היה בעל חווה. בשלב מסוים מכרו את החווה ועברו לבּוֹצ'יץ'. סבי השתייך לזרם חסידי כלשהו, נהג ללבוש שטרײמל (כובע עטור פרווה) וקפּוֹטָה (מעיל עליון שחור), והיה בעל פאות ארוכות. סבתי הייתה עקרת בית למופת ואוירה טובה ונעימה שרתה בביתם. אהבתי לבקר אצלם בבּוֹצ'יץ'. לאבי היה אח מבוגר ממנו, אפרים, שעלה לארץ לפני שנולדתי, ואחות צעירה ממנו, בְּרִיטָה, שהפכה לחברת נפש של אמי. בכל מפגש היו יושבות שתיהן ומפטטות שעות.

סבי וסבתי גידלו גם את שני הנכדים: טוֹנְצ'ה ופישל, שהוריהם נפטרו בגיל צעיר. טונצ'ה ופישל ייצגו שני עולמות שונים. טונצ'ה למדה בגימנסיה בלבוב וגרה אצלנו זמן מה בעת לימודיה. היא הייתה פעילה במפלגה הקומוניסטית ואף נאסרה בשל פעילותה זו. אבי נסע כמה פעמים לקרקוב והצליח להביא לשחרורה מבית הסוהר בקרקוב.

טונצ'ה נישאה למקס שוורץ, שהיה כמוה יהודי בעל השקפות קומוניסטיות. נולדה להם תינוקת, הם קראו לה לָנָה (ע"ש לנין), כינוי החיבה שלה היה לַנְצ'ה. זמן קצר לאחר הולדתה התגייס שוורץ לצבא האדום. טונצ'ה ולנצ'ה עברו להתגורר עמנו תקופה מסוימת בביתנו בלבוב. אהבתי מאוד את התינוקת. אחיה של טונצ'ה, פישל, היה אדם דתי. הוא שרת בצבא האדום, ניצל מהשוואה, הגיע כמעפיל לארץ והוגלה לקפריסין. כשעלה ארצה נשא אישה שומרת מצוות כמוהו, התיישב בפתח תקוה והקים במשפחה. אמי מאוד אהבה את הורי בעלה, אולי בשל ההבדל בין החמימות והנעימות ששרתה בביתם לבין החיים רווי המתח שהיו במשפחתה.

משפחת אמי

אמי, רוזה בתיה כהן לבית הַלְפֶר, נולדה בעיר לְבוֹב בגליציה. עד מלחמת העולם הראשונה הייתה לבוב שייכת לממלכה האוסטרו-הונגרית ועם תום המלחמה, ב-1918, עברה העיר לפולין. כיום היא שייכת לאוקראינה. אמי הייתה בת גילו של אבי, גם היא נולדה ב-1899. הוריה, שלמה ושיינדל-שרלוטה הלבר, היו אנשים אמידים. הייתה להם חנות גדולה במקום מרכזי בעיר, מול אולם התיאטרון הגדול. הם היו אנשים דתיים מאוד. אמה הייתה ממש פְּנֵטִית, משך שעות הייתה ממליחה ומכשירה את הבשר, לא הרשתה לילדיה להסתרק ולהתרחץ בשבת, ואם היו צריכים לקנות תרופה בימי חג ומועד היו שולחים את אמי למסור חפץ, ומשלמים תמורתו רק עם יציאת החג. אמי התביישה כל-כך לצאת לשליחויות אלה.

סבי - אביה של אמי, היה בן יחיד. עד הגיעו לגיל שמונה-עשרה למד בישיבה ואהב את לימודי הקודש. אלא שאז נפטרו הוריו והוא נאלץ לפרנס את עצמו. הוא נשא את סבתי לאישה ונולדו להם ארבעה ילדים, אמי הייתה הצעירה מכולם. היא העריצה את אביה, נהגה לתאר אותו כאדם משכיל, יפה וחכם. בהיותה ילדה ראתה אותו יום אחד נוסע לעיר אחרת להביא סחורה. לרגל הנסיעה הוא לבש בגדים מודרניים, החביא את הפאות מאחורי האוזניים ונראה היה, בעיני בתו, כגבר האלגנטי ביותר בעולם: "טָטָא אִיז אַ דױטש" (אבא נראה כמו גרמני) אמרה בגאווה. אולם בני הזוג הלבר לא היו אנשים מאושרים. אמה הייתה אישה חולנית, סבלה משחפת וממחלות אחרות, והילדים היו מתוחים ורבו ביניהם תכופות.

אמי הייתה ילדה ממושמעת ולא זכתה לבקר הרבה בבית ספר, מאחר שנהגו לנצל את נכונותה להיענות למטלות שונות. למשל: כשהגיע משלוח לחנות היו מעמידים אותה בחוץ לשמור על הסחורה, שולחים אותה לשליחויות ובעיקר היה עליה לטפל באמה.

בשנת 1914, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, התגייסו אחיה של אמי לצבא האוסטרו-הונגרי. המשפחה עברה להתגורר בווינה, שם חלה ונפטר סבי, שלמה הלבר. אמי הספיקה לבקר אצלו בבית חולים בימיו האחרונים. כשנפטר באה לבית החולים לקחת את חפציו. היא נדהמה לגלות ששעון היד שלו המשיך לתקתק. לאחר פטירת האב חזרה סבתי ללבוב ואילו אמי נשארה בווינה בחדר שכור בבית משפחה יהודית מקומית. הייתה זו התקופה המאושרת ביותר בחייה. היא הייתה אז כבת שבע-עשרה, אהובה על המשפחה אצלה שכרה את החדר, ונהנתה מהמחשבה שזכתה לפרטיות, זה נראה בעינייה כמותרות: "חדר רק לעצמי!"

באותה תקופה החלה לעבוד במתפרה בתפירת כפתורים למדי צבא ואף התקדמה ונהייתה אחראית על קבוצת העובדות. גם מחזר היה לה, האהבה פרוחה, אך הוא לא היה דתי ולא היה לקשר ביניהם סיכוי.

כעבור זמן חזרה ללבוב, כנראה על פי בקשת אמה. בינתיים בלבוב השתלט קרוב משפחה על החנות, האחים עדיין לא חזרו משירותם הצבאי ואמי וסבתי התחילו את העסק מבראשית. אמי הייתה אישה יפה ופקחית והצלחה, למרות הקשיים, להתאושש מבחינה כלכלית.

לאחר שחזרו האחים שורה של אסונות פקדה את המשפחה. למעשה אירופה כולה סבלה ממחלות ומגיפות, רבים נפטרו ממגפת שפעת. אחד האחים סבל מסיפליס, אחר חלה ב'מחלת השינה'. בתו של אחד האחים התאבדה ואחיה נהרג בקטטה בגין בחורה.

לאמי הייתה גיסה, מרים הלבר, נהגתי לקרוא לה: "דודה מ", שהייתה נשואה לאח אמי, מאיר שלום. בתם אָנה עלתה ארצה עוד לפני המלחמה.

בשנת 1919 הוקמה במזרח פולין הרפובליקה האוקראינית המערבית. הרפובליקה הזו לא האריכה ימים. עם כניעת גרמניה, התקדם הצבא האדום עד לנהר הבוג, והצבא הפולני כבש את מזרח גליציה ושם קץ לרפובליקה האוקראינית. עד 1921 התנהלו קרבות בין פולנים לאוקראינים. במרץ 1921, על פי הסכם שנחתם בריגה, נקבע הגבול כמאתיים ק"מ ממזרח לקו קרזן.

באותה תקופה פורעים ובריונים אוקראינים הסתובבו ברחובות לבוב ועשו פוגרומים ביהודים. יום אחד עברו שלושה אוקראינים חוליגנים מדירה לדירה, שברו, היכו והרסו כל מה ומי שעמד בדרכם. אמי וחברתה היו נשים צעירות, כבנות

עשרים, כאשר נכנסו הפורעים לבית משפחת הלבר. שלושה אוקראינים אנסו את שתייהן. בערב לקחה סבתי את אמי ההמומה והשבורה לבדיקת רופא. הרופא בכה עימהן. בחברה המסורתית בה חיו אובדן בתולין היה עלול לחבל במציאת שידוך טוב ובסיכוי לחיים מאושרים. אמי שמרה את הסיפור בסוד כמוס, רק בשנים האחרונות, סמוך למותה סיפרה לי על הטראומה הזו.

סבתא החלה לפעול במרץ למצוא שידוך מתאים. אמנם היה לאמי מחזר, בן השכנים, אך היא לא הייתה מעוניינת בו. פעם כאשר הגיע בחור צעיר להיכרות ראשונה הופיעה אחותו של השכן ואיימה שאם תתחתן עם אחר יתאבד אחיה. הבחור החדש נס על נפשו.

אבל השידוך עם אבי הצליח. אבי התאהב בה וגם הוא מצא חן בעיניה. הם נישאו בשנת 1922. בתחילה רצה אבי שתבוא להתגורר עם משפחתו בבוצ'ץ', אולם אמי לא יכלה לעזוב את אמה החולה. לכן נשאר בלבוב.

ג'יט ב'אפיי

עד לשנת 1939 הייתה להוריי חנות לכלי בית, ברחוב סְרָבֶסְקָה. כשנה אחרי החתונה הרתה אמי. בחודש התשיעי להריונה היא חלתה ושכבה זמן מה ללא הכרה ולא היה ברור אם תתגבר. אמו של אבי הגיעה מבוצ'ץ' וטיפלה בה במסירות עד להחלמתה. התינוק נפטר, והרופא הודיע שכנראה לא תוכל להרות שוב. אך הוא טעה. כעבור כמה שנים, ב-20 באוגוסט 1927, ילדה אמי את אחי - שלמה. קראנו לו סיומו או סיוֹמֶק. הוא היה ילד יפה במיוחד, היו לו עיניים כחולות והיה חכם ובעל ידע רחב. שלמה היה תלמיד מצטיין ואמי הייתה גאה בו ואהבה אותו בכל מאודה.

כשבע שנים לאחר מכן, נולדתי אני בשם שיינדל-שרלוטה כהן (KOHN), ובבית כינו אותי לונגה. שיינדל על שם סבתי, שרלוטה היה שמי הרשמי ולוניה היה שם חיבה. גרנו בלבוב ברחוב בֶּלְחֶרְסְקָה בבית מספר 28.

למרות ששני הוריי גדלו במשפחות דתיות, הם לא היו חרדים. אמנם שמרו כשרות וחגים וביקרו בבית-כנסת אך אבי לא חבש כיפה ואת אחי שלחו לבית ספר פולני.

אני זוכרת את עצמי מלווה את אבי לבית-הכנסת בשמחת תורה ובידי דגל. בחג סוכות נהגתי להתבונן מהמרפסת לעבר החצר הפנימית בה הקימו השכנים שלנו סוכות מקושטות. פסח היה החג הגדול ביותר: כלי האוכל הוחלפו, אמי הייתה מסלקת את החמץ, אורחים היו באים וערכנו, כנהוג בגולה, שני סדרים. גם את פורים אני זוכרת, היו באים אלינו בחורים מחופשים, מצחיקים אותנו ומבקשים משלוח מנות.

אמי הייתה תמיד עסוקה בחנות, מבוקר עד ערב. בשלב מסוים היא פתחה חנות נוספת למוצרי חלב ועוגות. היא הייתה אישה חרוצה וידעה לנהל עסק. תמיד היו אצלנו מטפלות שטיפלו בילדים וניהלו את משק הבית.

בהיותי בת שנתיים הגיעה אלינו יוליה (יוליה) יורק. רווקה, פולניה, אנלפבתית, ילידת העיר בְּרוֹדִי (לא רחוק מלבוב). היא הייתה מבוגרת מהוריי בתשע שנים בערך. בתחילה בכיתי ורציתי "רק את אמא!" אבל מהר מאוד התרגלתי אליה. היא הייתה מסורה, אהבה אותי מאוד, למעשה גידלה אותי כאילו הייתה אמי. יולה למדה לדבר אידיש ולשמור כשרות, אבל הצליחה לשכנע את אמי לתת לי בשר חזיר (שינקין) כי האמינה שזה יחזק אותי. אמי הסכימה בתנאי שאבי לא ידע על כך.

להוריי היו ידידים טובים, משפחת פרידנטל. הם היו בערך בגילם של הוריי והיו להם שלושה ילדים: בת גדולה – רָנָה, בן בשם דוד, שהיה בגילו של אחי, למד אתו באותה כיתה והיה חבר טוב שלו, ולוּשָׁה - בתם הצעירה, חברתי הטובה, שהייתה מבוגרת ממני בשנתיים.

למשפחת פרידנטל היה בית מלאכה לייצור מברשות וכן חנות למכירתן. הם היו אמידים מאתנו ולעתים קרובות עזרו להוריי בנדיבות וברוחב לב. הם גרו בבית גדול עם משפחתם המורחבת: אחים גיסים וילדיהם.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939, הייתי בת ארבע וחצי ושיחקתי עם חברה בחצר. לפתע שמענו רעם חזק. יולה באה מהבית בריצה והורתה לנו להיכנס פנימה. היה חודש ספטמבר, השמים היו בהירים והופתעתי לשמוע רעם: "יולה, איך יש פתאום רעם?"

"לפעמים יש רעמים גם בעונה זו." ענתה ולא הסבירה שפרצה מלחמה בין גרמניה לפולניה. הוריי הגיעו ממקום עבודתם, אבל גם הם לא רצו להדאיגני ולא הסבירו מה קורה.

כאשר הרוסים כבשו את העיר, נאלץ אבי לוותר על חנותו והחל לעבוד בבית מלאכה לייצור סריגים. הוא הצליח בעבודה ואף היה מספיק לייצר מעל למכסה. עם זאת היה חשש תמידי שאבי יילקח לרוסיה, למחנות הכפייה, על ידי קציני ה-נ.ק.וו.ד (H.K.B.A.) המשטרה החשאית הסובייטית שהפכה מאוחר יותר ל - K.G.B - ק.ג.ב.). בלילות היה עומד בחלון ומשקיף לרחוב בדאגה.

החל משנת 1939 במשך כשנתיים, ביקרתי בגן ילדים קומוניסטי. תמונתו של "בֵּטְקוֹ סְטֵלִין" (אבא סטלין) קישטה את הקירות ולימדו אותנו להעריץ אותו.

המשטר היה נוקשה: הגן היה נפתח בשבע בבוקר, למרות שבחורף השמש עוד לא זרחה בשעות אלו. היינו מגיעים מנומנמים, אוכלים בגן שתי ארוחות, ישנים ומשחקים. חזרנו הביתה רק אחר הצהריים, כאשר הערב כבר ירד.

באותה תקופה אמא לא עבדה בחנות ואני הייתי מאושרת שהיא בבית. פליטים יהודים רבים החלו מגיעים ממרכז פולין ומהשטחים שנכבשו על ידי הצבא הגרמני. תמיד לנו אצלנו אנשים ובליל הסדר היו לנו הרבה אורחים. יהודי הקהילה נחלצו לעזרת הפליטים ולא שיערו לעצמם שתוך זמן קצר גם הם יהיו במצבם.

אמי, רוזה כהן לבית הלבר.

עם אחי, שלמה, לפני פרוץ המלחמה.
בקיץ - בעת חופשה, ובחורף - בגן הציבורי בלבוב.

אחי, שלמה כהן, בהיותו כבן שנים עשרה. לבוב 1939.

יולה יורק, המטפלת הפולניה שלי, כבת אחת עשרה,
מצילתי אצילת הנפש. עם תום המלחמה.

הניצולים הודות ליולה : אמא - רוזה, אני ואבי - יצחק כהן. נורוץ־לאב 1946.

הגרמנים כובשים את לבוב

השואה שלנו החלה ביום בו כבשו הגרמנים את לבוב ב-30 ביוני 1941. כמה ימים לפני כן העיר הופצה והתחבאנו אצל שכנים בקומה תחתונה. המבוגרים היו בחרדה גדולה מאוד, ודיברו ביניהם שיש צורך להחביא רכוש, דברי ערך ואת הרדיו. איש לא העלה על דעתו (עדיין) שמדובר בהשמדה המונית ומאורגנת.

ארבעה ימים אחרי הכיבוש נרצחו ארבעת אלפים מיהודי העיר על ידי הנאצים ועוזריהם האוקראינים.

תוך זמן קצר נצטוו מבוגרים יהודים לענוד סרט לבן שעליו מגן-דוד. אזורים מסוימים נסגרו ונאסר על יהודים להתגורר בהם. גם אנחנו גרנו באזור אסור ועברנו להתגורר בחדר שהוקצה לנו בבית משפחת פרידנטל. גרנו אצלם כשנה (מחורף 1941 עד סתיו 1942). הרדיפות נמשכו כל הזמן.

יולה נשארה בבית שלנו והמשיכה לבקר אותנו לעתים קרובות.

יום אחד הגיע חייל גרמני לקחת נשים לעבודה. הוא הורה לגברת פרידנטל לבוא איתו. אמי ראתה את הפחד על פניה והציעה שהיא תלך במקומה וגברת פרידנטל תשמור על הילדים. הגרמני צחק ולקח אותה. למזלה, זה היה באמת יום עבודה ובערב היא הוחזרה הביתה. היא הייתה אישה אמיצה.

באותה תקופה טוֹנְצִיָה בת דודתי, לימדה אותי ואת לוושה, בתם של הפרידנטלים, לכתוב ולקרוא פולנית וגרמנית. כשבתה הקטנה, לְנִצְיָה, הגיעה לגיל שנה וחצי החליטה טונציה לנסוע לסביב בבוצ'ין. הפעוטה הייתה ילדה חכמה

ולמדנו אותה להגיד ששמה לנה יורק. בקיץ 1942, תוך לקיחת סיכון גדול, הן נסעו ברכבת לסבא וסבתא בבוצ'ץ. שוב לא פגשתי אותן.

גיסה של טונצ'ה, בומק וְרָמָן, היה אחיו החורג של בעלה. הוא היה פעיל במחתרת הפולנית והיה אחד ממארגני המרד בגטו ורשה, שם נספה. שמו מוזכר בספרים שהוציאו ניצולי גטו ורשה. גיס נוסף של טונצ'ה, שולק שוורץ, היה שוטר במשטרה היהודית והציל אותנו בהיותנו בגטו.

שתי אקציות גדולות היו בלבוב אותם לעולם לא אשכח. האחת הייתה בפסח והשניה הייתה בקיץ ונמשכה ימים רבים. שתיהן היו בשנת 1942 עוד לפני שנפתח הגטו. באקציה הראשונה במרץ הסתתרנו בבית המלאכה של משפחת פרידנטל. צמוד לבית המלאכה הייתה חנות המברשות שלהם. בתוך החנות הייתה דלת מוסתרת שהובילה למחסן קטן. אמא ואני נכנסנו לתוך המחסן ושכבנו על דרגשים קטנים. שמענו חייל גרמני נכנס לחנות. הוא רצה לקנות דבר מה ובדק גם את המברשות שהיו תלויות על הדלת המוסתרת. עצרנו את הנשימה ופחדנו מאוד, חששנו שיגלה את הדלת ויפתח אותה. החייל לא שם לב ויצא מהחנות. אלו היו רגעי הפחד הראשונים שידעתי מעודי.

פעם אחרת הלכתי עם עוד שתי חברות: לושה - בתם של משפחת פרידנטל ובת דודתה למרכז העיר, לאזור בו לא גרו יהודים. ההורים הציעו שנלך להסתובב בעיר כדי שלא נמצא בבית בעת האקציה. נכנסנו לכנסיה אולם נתבקשנו לצאת כי חלפה שעת התפילה. הסתובבנו קצת וניגשנו לבית הקודם שלי לחפש את יולה. היא לא הייתה בבית, הייתה רק בת אחותה, סטשקה. ביקשנו להישאר לישון והיא הסכימה. שכבנו שלושתנו על המיטה ולפתע הגיעו שני שוטרים שחיפשו יהודים.

ישבנו שלושתנו קפואות. הם לא התייחסו אלינו ויצאו מהדירה. הרגשנו שניצלנו בנס.

מה 19- עד ה 30- במרץ 1942 הייתה אקציה גדולה. נתפסו חמישה עשר אלף יהודים ונשלחו למוות במשרפות במחנה בֶּלְזִיץ'. ביולי אותה שנה נתפסו שבעת אלפים יהודים ושולחו למחנה ינובסקה. באוגוסט 1942, הייתה אקציה אותה במיוחד אני זוכרת. נתפסו חמישים אלף אנשים ומרביתם שולחו לבלז'ץ'. באותה אקציה נלקח גם אחי - שלמה.

עד לאותה אקציה אחי עבד עם הבנים של משפחת פרידנטל בבית מלאכה לייצור מברשות, ב'מרכז בתי מלאכה עירוניים' שהקימו הגרמנים. אחי למד בינתיים ממשפחת פרידנטל את תהליך הייצור, לא היה צורך במכשור מסובך והוא נעשה מיומן.

בערב כשחזרו בני משפחת פרידנטל הביתה הם סיפרו להורים שהייתה אקציה גם ב'מרכז בתי מלאכה' ושלמה נלקח. הוא היה בדיוק בן חמש עשרה. אמא הגיבה כלביאה פצועה, היא החלה להשתולל ולצעוק ולא ניתן היה להרגיעה. כשבועיים לאחר מכן קיבלנו גלויה משלמה. התברר שהוא נלקח למחנה עבודה - פֶּלּוּחוב, ליד העיר זלוצוב, לא רחוק מטרנופול. אמא רקדה משמחה ונשקה את הגלויה שוב ושוב. היינו משוכנעים שהוא כבר איננו ופתאום הרגשנו שלמה קם לתחיה.

החיים בגטו לבוב

בסתיו 1942 סגרו את הגטו בלבוב. היה עלינו לקחת את חפצינו ולעבור לתוך הגטו. עברנו להתגורר עם משפחת פרידנטל. הם שכרו אולם גדול, שהיה לפני כן מסעדה, חלקו הפך לבית מלאכה לייצור מברשות וחלקו הפך לאזור מגורים. במרכז האולם הוצבו ארונות בגדים ומאחור שורות שורות של מיטות. אמא ואני ישנו במיטה אחת. במרתף של אותה דירה הוכן מסתור, הכניסה אליו הייתה מתא טלפון. הדלת הותקנה ברצפת התא ועליה הונח שטיח קטן. קבוצה גדולה של אנשים הייתה יורדת אתנו למרתף בכל פעם שהייתה אקציה. במרתף היו מיטות וכסאות והיה מקום לקבוצה גדולה למדי להתחבא. מתוך המסתור החלו לחפור חלל נוסף, אך בו לא הספקנו להשתמש. באולם למעלה נבנה עוד מסתור שנמצא מאחורי קיר דִּמָּה. אך המחבוא הזה היה פחות בטוח, כי דלת הסתרים לא הייתה מוסווית לגמרי. גם אנשים שלא התגוררו אתנו היו יורדים למרתף שלנו להסתתר. פעם ירדה אתנו אשתו של שוטר יהודי עם תינוקם. לפתע, כאשר כולנו עוצרים את הנשימה ושומעים את הגרמנים מלמעלה, החל התינוק לבכות. אנשים במסתור החלו ללחוץ: "תשתיקי אותו." האם הצליחה איך שהוא להשתיקו אך שמענו על מקרים בהם נחנקו תינוקות למוות ברגעים כאלו.

אבי התגורר בבית אחר, יחד עם העובדים שהיו יוצאים מדי בוקר מחוץ לגטו לעבוד בבית המלאכה לסריגים. בזכותו לא היינו רעבים, כי נהג להבריח אוכל עבורנו.

הצפיפות בגטו הייתה איומה. כל היהודים שנותרו בלבוב וכל היהודים מעיירות בסביבה נצטוו לעבור להתגורר בשטח הקטן של הגטו. מחלות ומגיפות התפשטו, אנשים רעבים ומוכי כינים הסתובבו ברחובות.

לעולם לא אשכח ילדה קטנה אחת ששיחקה בחצר. היא הייתה יתומה מאם ואביה יצא כנראה לעבוד. אני וחבריי שיחקנו בחצר ובשלב מסוים נעמדנו סביבה והסתכלנו על שערותיה. הן רחשו כינים. לא היה מי שיטפל בה, מעולם לא ראיתי דבר כזה.

עוד מקרה עצוב שזכור לי מאותה תקופה קשור בגיסה של גברת פרידנטל (בעלה של אחותה). הוא היה יוצא מדי בוקר למחנה העבודה - יְנוֹבְסְקָה וחוזר בערב הביתה. בתו הייתה משחקת אתנו. יום אחד נודע לנו שהוא "מאחורי הגדר" (ז'דְרוּטָמִי - Za Drutami). כל אחד ידע את פירוש המילים האלו: "מאחורי הגדר" הושלכו אנשים שהוכו כמעט עד מוות ונותרו לגסוס בעינויים איומים ובקור נורא. כשנאמר לנו שהוא שם, בתו הקטנה לא הגיבה, היא פשוט המשיכה לשחק, אולי לא הבינה את משמעות הדברים. אבל אני לא יכולתי להשתחרר מהמחשבה שאבא שלה שוכב שם עכשיו וגוסס.

יום אחד פגשתי בגטו את רְלָה גְרֶטְנֶר שהייתה חברה ושכנה שלי עוד לפני המלחמה. היא סיפרה שנותרה ללא משפחה, אמה הייתה משותקת ולא יכלה לזוז מהמיטה. בזמן אחת האקציות הגיעו חיילים גרמנים לדירה וירו בכולם, רק רלה

הסתתרה מתחת למיטה וניצלה. כשיצאה מהמחבוא גילתה שאביה, אמה ואחותה הקטנה - מתים. לא פגשתי אותה שוב, בודאי גם היא נספתה.

נהגתי לשחק עם ילדים אחרים בחצר. כשהודיעו לנו שמתקרבים גרמנים, אשר לוו לעתים קרובות באוקראינים, ואפילו בשוטרים יהודים, היינו נכנסים למרתף. הבנו היטב את הסכנה המרחפת על כולנו. דיברו על רכבת שנוסעת ולא חוזרת, כל ילד בגטו ידע שבלז'ץ' זו מילה נרדפת למוות.

מנובמבר 1942 ועד ינואר 1943 עוד חמישה עשר אלף יהודים נרצחו. הפחד היה קיים כל הזמן, אקציות היו נערכות בכל שעות היום וללא התראה.

ואיך התגברתי על הפחד? השתמשתי בכל מיני הַגְנוֹת:

לפעמים אמרתי לעצמי שזה רק חלום רע שעוד מעט אתעורר ממנו.

לפעמים דמיינתי לעצמי שאני משחקת בסרט.

לפעמים דמיינתי איך אעשה סרט בעתיד ממה שקורה לי עכשיו.

לפעמים חלמתי בהקיץ. תיארתי לעצמי איך ישחררו אותנו, איך נעלה לארץ.

אמי כל הזמן חזרה ואמרה לי שאם ירו בנו ונמות - לא נרגיש מאומה. ואני חשבתי: אבל אם נפצעים - זה כן כואב, ולעומת זאת - נשארים בחיים, אז גם זה לא נורא... גם זה היה אמצעי הגנה, מחשבות מסוג זה עזרו לי להתגבר על הפחד והייאוש.

יום אחד בחורף 1943 נסעה אמי לבקר את אחי בפלוחוב. היא יצאה מהגטו, תוך סיכון נפשה, כשהיא מתחזה לגויה ונסעה עם יולה. הן ירדו בתחנת הרכבת המושלגת, לנו לילה אצל אחד הכפריים ובבוקר, בקלות יחסית, נכנסה אמי למחנה

לבקר את בנה. היא חזרה על המבצע כמה פעמים והכירה כבר את הכפריים. פעם אחד מהם, שהיה אלמן, אף הציע שתישאר לעבוד אצלו. היא חששה שכוונותיו אינן תמימות ונרתעה, אך המשיכה לשמור על קשרי ידידות עם אנשי הכפר.

באחד מביקורים אלה כמעט שנתפסה בדרכה חזרה. היא נהגה לרדת תחנה אחת לפני התחנה הראשית בלבוב, כי שם הסתובבו אנשי גסטאפו שבדקו תעודות. פעם אחת כשירדה בתחנה הקטנה הופיע גרמני וביקש שתציג בפניו תעודות. אמי סיפרה לו שהיא עובדת עבור קצין גרמני גבוה ותעודותיה נמצאות במקום אחר. כשהלך הגרמני לברר אם הסיפור שלה נכון, היא קפצה על רכבת משא מזדמנת וברחה מהתחנה.

באחד מביקוריה בפלוחוב מצאה אמי את אחי חולה בטיפוס. היא טיפלה בו עד שהחלים וחזרה לגטו. אלא שהיא עצמה נדבקה במחלה והדביקה גם אותי. היינו שתינו חולות באותו זמן, סבלנו מחום גבוה ומחולשה. מצבי היה קשה ביותר. יום אחד היה לי שטף דם מהפה ומהאף ואינני זוכרת אם אמי יכולה הייתה בכלל לטפל בי באותה עת. רופא היה מגיע לבקר, אך לא היו בנמצא תרופות. כעבור תקופה מסוימת, התחלנו סוף סוף להתאושש אך היינו מאוד חלשות.

ניצלנו ממות בטוח

בפברואר 1943 נערכה אקציה והמחבוא שלנו נחשף. תחילה נתגלה המחבוא למעלה, בין המסתתרים שם היה שוטר יהודי שהיה כנראה חולה באותו יום. הוא רצה להציל את עורו וגילה לגרמנים היכן הסתתרנו. שמענו יריות וצעקות. הדלת נפתחה והם צעקו: "כאוס! כאוס!" (החוצה! החוצה!) אמי ואני היינו כל-כך חלשות שבקושי יכולנו לטפס במדרגות כלפי מעלה.

יצאנו מהמרתף. הגברים, בני משפחת פרידנטל, שעבדו בבית המלאכה למברשות לא היו למעלה, הם כנראה נלקחו ראשונים. ריכזו אותנו בחצר, שם ירו בשוטר היהודי בו במקום. אמי רצתה לגונן עלי והורתה לי לא להסתכל, אבל שמעתי את הירייה.

חיכינו בחצר ומשם הובילו אותנו לבית המעצר בגטו. אמי ניגשה לאחד הגרמנים ובקשה שירה בשתינו. היינו כל-כך חלשות עד שבקושי יכולנו לצעוד. אולם הגרמני סירב: "חבל על הכדור." ענה.

צעדנו לעבר בית המעצר יחד עם רגינה פרידנטל, אחותה ובנותיהן ועמנו קבוצה של יהודים.

מחשבה מוזרה חלפה בראשי: אם אשאר בחיים, פעם יעשו מזה סרט, חשוב שאזכור את כל הפרטים: שאני לובשת מעיל ירוק, שהגרמנים נופלים לי, כי אין לי מחזיקי גרביים, שהחילים הגרמנים שמובילים אותנו נורא מפחידים...

לילה אחד נשארנו בבית המעצר. היו שם שני חדרים ולא היו שירותים, רק שתי גיגיות עמדו בפינת אחד החדרים. למרות שידענו מה מחכה לנו, המשכנו להתעסק בדברים שבשגרה. אמי דאגה שלא תכאב לי הבטן ונתנה לי נר נגד עצירות. אני נרדמתי והיא וגברת פרידנטל ישבו ודיברו. באותו לילה סיפרה לה רגינה פרידנטל על אוצר של כמה מאות דולרים שהחביאה במקום מסוים בדירה. האוצר הזה הציל אותנו מאוחר יותר, אבל באותו רגע היה ברור שכסף לא יכול לעזור. ידענו שמבית המעצר נילקח לפיאָסקי - גיא ההריגה של רבים מיהודי לבוב. באותה תקופה כבר לא לקחו את הנידונים לבלז'ץ' אלא לשטח חולי ליד מחנה ינובסקה הנקרא פיאָסקי - שם ובבלז'ץ' נרצחו מרבית יהודי לבוב. הם נורו בשדה פתוח על ידי הנאצים ועוזריהם ולאחר מכן נשרפו הגופות. יחידה מיוחדת 'זונדר קומנדו' הייתה אחראית על שרפת הגופות.

בבוקר כבר עמדו המשאיות לפיאסקי מוכנות בחוץ. כשהתעוררנו לא ראינו את גברת פרידנטל ואת משפחתה. אמי הייתה מאוד לחוצה, חיפשה אותן ולא הבינה לאן נעלמו. הגרמנים צעקו: "קאוס!" ואמי עדיין מחפשת את חברתה והבנות. כולם יורדים במדרגות והיא שוב ושוב חוזרת למעלה. יורדת שתי מדרגות ועולה שלוש, ואני אתה. עד סוף ימיה האמינה אמי שבגלל ההשתהות הזו ניצלו חיינו.

לבסוף ירדנו למטה וחיכינו שתגיע משאית. ראיתי שהוציאו גוויות מבניין אחר. לרגע היה נדמה לי שראיתי את שמלת הפפיטה של חברתי, בת אחותה של רגינה פרידנטל. יתכן שהן ניסו לברוח בלילה, נתפסו ונורו.

עלינו למשאית האחרונה שיצאה לפיאסקי, בגלל ההשתהות שלנו כשחיפשנו את גברת פרידנטל ובנותיה. ישבתי ליד אמי, ידעתי לאן מועדות פנינו ובאופן אבסורדי התלוננתי כל הזמן: "צ'ק'נו, צפוף לי, לא נוח לי." חזרתי ואמרתי.

בשלב מסוים שמת לי לב שאחרינו נוסעת מכונית ובה שני גרמנים. הם עצרו את המשאית והורו לה לחזור, חזרנו לבית מעצר אחר בגטו. נפוצה שמועה שהייתה בינינו אישה שבעלה הצליח לשחד מישהו ולהצילה, לכן הוחזרה המשאית לגטו. אבל היה ברור שמחר נצא לדרך שוב, בפעם האחרונה.

למזלנו, באותו יום נודע לאבי שנתפסנו והוא הצליח בעזרתו של הקרוב שלנו – שולק שוורץ, שהיה שוטר במשטרה היהודית, לשחד את אחד השומרים. בעודנו יושבות בבית המעצר שמענו קריאה ברמקול: "גברת רוזה כהן ובתה להתפנות לבית חולים!" יצאנו החוצה ושם המתינה לנו עגלה רתומה לסוס. לא נסעתי בכלי רכב כזה מאז התחילה המלחמה וזה היה משונה בעיני, אבל הבנתי שזאת הצלתנו. העגלה לקחה אותנו לבית בגטו בו גר אבי עם קבוצת העובדים של בית המלאכה לסריגים.

בחדר אחד התגוררו כשישה או שבעה אנשים צעירים שחיו בצפיפות רבה. הם לא רצו שיתווספו עוד שתיים לדירה. אבי התעקש: "מה אתם רוצים? שאזרוק את אשתי ובתי לרחוב?!" בלית ברירה הם נאלצו לקבל את הדיירות החדשות. שכבנו במיטה של אבא והוא עבר לחדר אחר.

בבקרים, כשכל הדיירים היו יוצאים לעבודה, אמא, אני ועוד בחורה צעירה היינו נשארות בדירה. היה ברור שלא נוכל להישאר שם עוד זמן רב כי לאמא לא היה אישור עבודה ולילדים בכלל לא הייתה זכות קיום. אז כבר לא ראינו ילדים בגטו.

יהודי הגטו חולקו לשתי קבוצות: אלו שעבדו בשביל הרייך קיבלו את האות R, אותה היה עליהם להצמיד לדש הבגד, ואלו שעבדו בגטו ובמפעלים ענדו את האות W. אבי השתייך לקבוצה שעבדה עבור הרייך לכן מצבו היה טוב יותר. אבל אותם אנשים שלא היה להם כלל סימן על דש בגדם היו הראשונים להשמדה.

גם בבית הזה היה מחבוא. כל פעם שהתקרבו גרמנים הזזנו את גרם המדרגות ומאחוריהן הסתתרנו, במעין חדר סודי. בחדר הסודי גר אדם נכה באופן קבוע. אמי ריחמה עליו והייתה מביאה לו אוכל. אין לי מושג מה עלה בגורלו כשהגטו הועלה באש.

יום אחד נערכה ביקורת ניקיון במגורים שלנו. אמא ואני היינו ישובות על המיטה ומלבדנו לא היה איש בחדר. הגרמני, שהיה אחראי על אזור המגורים שלנו, נכנס פנימה, העיף מבט, לא אמר מילה רק יצא וקרא לחברו. הוא התפעל מהניקיון: "זר שיין אונד זואבר Sauber" (כל-כך יפה ונקי פה). למזלנו, באותו יום עניין אותו רק הניקיון והוא פשוט לא התייחס אלינו.

נשארנו בחיים הודות לצירוף מקרים ומזל. לא פלא אפוא שהרבה אמונות טפלות התפתחו בגטו. הבחורה שגרה אתנו בחדר האמינה שאמה המנוחה שומרת עליה מהשמים. כל פעם לפני שהתרחש אסון הייתה האם מופיעה בחלומה, היא האמינה שבזכות חלומות אלו היא תנצל.

יום אחד השקפתי מהחלון החוצה וראיתי אישה הולכת ברחוב. שני גרמנים שעברו לידה שלפו אקדח ופשוט ירו בה, ללא סיבה, סתם ככה. היה זה אחד המקרים הבודדים שראיתי מוות מתרחש לנגד עיני. בדרך כלל אמי הייתה מורה לי לא להסתכל.

כל אותה עת עסקו הוריי בחיפוש דרכים להוציאני מהגטו. גרנו בדיוק מול השער, תזמורת עמדה וניגנה שם מדי יום ביומו. לצלילי התזמורת היו קבוצות העובדים עוברות על פני הגרמנים. איש מבין היוצאים לא ידע אם יחזור באותו יום, כיוון שמפעם לפעם היו מוציאים אנשים מהקבוצה ויורים בהם.

אחד הבחורים שהתגורר אתנו היה גיינג'י, הוא נהג לומר: "אני בסכנה הכי גדולה, כי אני בולט." הוא והשכנים האחרים שגרו אתנו בחדר ריחמו על אבי שהיה מבוגר מהם, הם האמינו שלהם יש יותר סיכוי להינצל בהיותם אנשים צעירים. אולם המזל לא האיר להם פנים ודווקא אבי, המבוגר שבחבורה, ניצל. על אף כל הסיכונים החליטו הוריי שאמא ואני נצא עם אחת הקבוצות שיוצאות לעבודה. הייתה שעת בוקר מוקדמת, עדיין חשוך, ואנחנו נדחקנו בין היוצאים. עברנו את השער והצלחנו לצאת לחלק הארי של העיר. יולה כבר לא גרה בדירה שלנו, היא שכרה דירה בבית ממול, וגרה בה עם גיסה, בעלה של אחותה. אחותה של יולה הייתה מאושפזת בבית חולים לחולי נפש. שמו של הגיס היה שְׁצִ'פְּנוֹבְּסְקִי, הוא היה אדם מפחיד. יולה עבדה ככובסת והייתה באותו זמן בעבודה. לכן דירתה הייתה סגורה והיינו צריכים לחכות עד שתחזור הביתה. בלית ברירה פנינו לשוערת בבניין בו גרנו, ביקשנו ממנה להמתין אצלה עד שיולה תחזור. היא הסכימה ונשארנו שם כל היום.

בערב יולה הגיעה והייתה מופתעת למצוא אותנו. היא הביאה אותנו לדירתה ואז הופיע הגיס שלה. הגיס התנגד מאוד לנוכחותנו ורעם בקולו: "מה את

מביאה יהודיות הביתה? את רוצה לסבך את כולנו?" הוא היה אדם אלים וגס, עמד על המדרגות וצעק: "פּרֶצַץ! Precz!" (תסתלקו מכאן!)

ואז כמו שיצאנו מהגטו - כך נכנסנו חזרה. הצטרפנו לקבוצה שחזרה מעבודה וזו הייתה סופה של הבריחה הכושלת.

אבל אבי לא ויתר, הוא המשיך לשמור קשר עם יולה, שהייתה מבקרת אצלו במקום העבודה. הוא רקם עבורי תכנית בריחה אחרת.

ברחתי מהגטו לפני פסח, בחודש מרץ 1943. זה היה ימים ספורים לפני האקציה בה נרצחו אלף וחמש מאות יהודים ושמונה מאות נשלחו לאושוויץ. קבעתי להיפגש עם יולה בפינה מסוימת בגטו. לא ראינו זו את זו אבל יכולנו לשוחח. גדר הגטו הייתה קרובה לבית בו גרנו ברחוב הראשי, רחוב זְמֶסְטִינֹבְסְקָה, היא הייתה עשויה מלוחות עץ ומעל היו חוטי תיל. יולה הלכה לאורך הצד הארי של הגדר ואני הלכתי במקביל מִפְּנִים, עד שהגענו למקום בו אחד מלוחות העץ היה חסר. הייתי ילדה בת שמונה, קטנה ורזה והצלחתי להשתחל החוצה.

הגטו חוסל סופית כעבור שלושה חדשים. בתחילת יוני 1943, נרצחו שלושת אלפים יהודים בגטו ושבעת אלפים נשלחו למחנה ינובסקה. גם הוריי נשלחו למחנה יְנוֹבְסְקָה.

על החיים בצל המוות במחנה ינובסקה שמעתי מאמי. מאחר והיה זה מחנה עבודה - אסיר שלא היה מסוגל לעבוד בשל היותו חולה, זקן או חלש - היה מוצא להורג. מדי בוקר היה מתקיים מסדר (Apel) וכולם היו חייבים להתייצב בו. מי שלא התייצב דינו היה מוות. במסדרים האלה היו מבוצעים עונשים אכזריים כמו: עונשי מלקות, מכות רצח, והיו גם תליות פומביות למטרות הפחדה.

עם תום המסדר היו האסירים מקבלים ארוחת בוקר. האוכל היה דל במיוחד: בבוקר מעט לחם, ריבת סלק ושתייה, בצהריים מרק דלוח, בערב שוב לחם ושתייה. אמא סיפרה לי על אחד מעשירי לבוב שלפני פרוץ המלחמה הציעו לו לברוח מפולניה. הוא סרב וטען שעם כל הרכוש והנכסים שבבעלותו אינו פוחד מדבר. סופו היה, כמו רבים אחרים, במחנה ינובסקה. יום אחד אמא ראתה אותו מבקש מאסירים אחרים פרוסת לחם תמורת מריחת ריבה. הוא הסתובב ושאל: "מי רוצה 'אֶשְׁמִיר' (מריחה) תמורת פרוסה?"

משך היום כולו עבדו בכל מיני עבודות עבור הרייך. אמא עבדה בבית מלאכה לתפירה ליד המחנה, אבא עבד בהפעלת מכונת הסריגה. ולמרות הכל החיים נמשכו, למרות התנאים התת-אנושיים, הרעב, הפחד, ההשפלה והכאבים – ניסו האסירים לשמור על צלם אנוש וליהנות במידת האפשר. הומור שחור וּמְקַבְרֵי התפתח וגם אהבות פרחו. האסירים שוכנו בצריפים נפרדים לגברים ונשים, אולם בשעות הערב המוקדמות, אחרי העבודה ולפני כיבוי אורות הייתה שעת המפגשים החברתיים. ליד המקלחות הייתה 'שדרת האוהבים' (Aleja Zakochanych). רוב האנשים היו צעירים והייתה אווירה של "אכול ושתה כי מחר נמות", אם כי המילה 'אכול' הייתה מוגזמת.

בין האסירות היו כמה בחורות יפהפיות שגם אנשי ה-S.S. חשקו בהן. מפורסמת במיוחד הייתה נערה בשם לילי. אחד ממפקדי המחנה הגרמנים היה מאוהב בה ורצה להציל את חייה. נקבע לה יום לבריחה אך משום מה היא החליטה לדחות את הבריחה למועד אחר. היא כבר לא הספיקה, גורלה נחרץ ולילי הוצאה להורג. אסירי המחנה חיברו שיר לזכרה.

החיים בצד הארי

למחרת הבריחה לקחה אותי יולה ברכבת לאחיה בפּשְׁמִישָׁל - עיר גבול בין פולין לאוקראינה.

יולה הייתה, כפי שתיארתי, בחורה פשוטה, אַנְאָלֶפֶיטית בעלת לב של זהב. היא לא הכינה לי סיפור כיסוי, אבל ברכבת לימדה אותי כמה תפילות ואיך להצטלב. היא השאירה אותי בפשמישל וחזרה ללבוב. אחיה של יולה, יוֹזֶק יוֹרֶק, גר בפרוור עם אשתו, גיסתו ונכדתו. הם היו אנשים עניים. אשתו וגיסתו (אחות אשתו) היו רוכלות בכפרים. הן לבשו שמלות ארוכות, היו יוצאות מהבית יחפות כשעל גבן שמיכה בה היו נושאות את הסחורה. כשהגעתי היו שתיהן בדרכים. נכדתו של יוזק, תֶרֶסְקָה, הייתה ילדה כבת חמש, הוריה נלקחו לעבודה בגרמניה.

יולה לא סיפרה לאחיה מי אני, רק אמרה שהורי נלקחו לעבודה בגרמניה. השאירה אותי ונסעה, אולי חששה מתגובתו. אותו יום אחר הצהריים כמה שכנות סקרניות הגיעו לבית. הן ראו ילדה חדשה והחלו לשאול שאלות:
 "איך קוראים לך?" לא ידעתי מה לענות, היה עלי להמציא תשובות.
 "לונֶה." אמרתי כמעט בלחש.
 "לוֹשָׁה?" הם שאלו.
 "כן." ענית.
 "מה שם המשפחה שלך?"

"רוזיץקה". המצאתי. זה ממש היה בעייתי כי מאוחר יותר קיבלתי תעודה על שם אחר.

לפעמים היה יוזק יוצא בבוקר ליער להביא עצים, אני ונכדתי היינו נשארות לבד בבית. אלו היו הימים היחידים במהלך המלחמה שהייתי רעבה. יוזק פשוט לא חשב על הצרכים שלנו ואנחנו היינו מחכות עד אחר הצהריים כשהיה חוזר ונותן לנו אוכל. האוכל היה מאוד עלוב. ערב אחד נתנו לנו לחם יבש. חשבתי לעצמי: 'בטח פסח היום, ואני צריכה לאכול מצות ובמקום זה אני אוכלת לחם יבש'. נזכרתי באחי ובהוריי וחשתי געגועים ועצב שאנחנו לא יחד.

באותם ימים למדתי ללכת יחפה. היינו משחקים בשדות עם ילדי השכנים. שם שמעתי לראשונה על מלאך המוות ועל רוחות ושדים. למרות הפחדים, רכשתי חברים והייתי חופשייה.

אחרי שבוע יולה חזרה. היא סיפרה לאחיה שאני בתם של המעבידים שלה ונתנה לו כסף. בינתיים הצליח אבי להשיג עבורי תעודת לידה מזויפת תחת השם הַלְנָה יוֹרְק ועליהם היה להציג אותי כבת אחותם. אולם הבלבול בשמות כבר יצר חשד אצל השכנים. נראיתי להם כבת טובים שאינה מתאימה להיות בת למשפחת יורק. הפולנית שלי הייתה מצוחצחת מדי וגם התנהגותי העידה כנראה שאני לא בת איכרים. בנוסף, מאחר ויוזק קיבל כסף, הוא הזמין מכרים ושכנים למסיבה גדולה וחילק בה בירה חינם. המוזמנים למסיבה חיברו את ההתעשרות הפתאומית עם הילדה הקטנה שבאה להתגורר אצלו והגיעו למסקנה הבלתי נמנעת שאני יהודיה. יוזק נבהל כאשר כמה אנשים שאלו אותו מי אני והחלו לרמוז שאני יהודיה. הוא החליט לקחת אותי חזרה ללבוב.

באותם ימים יולה וסטשקה - בת אחותה ברחו מהגיס ועברו להתגורר בדירה משלהן. גרתי בדירתן והוצגתי בפני זרים כבת אחותה של יולה. יולה המשיכה לעבוד במכבסה ובבוקר נהגה לקחת אותי אתה לעבודה. יום אחד גיליתי שאחת הכובסות הייתה עוזרת לגנת בגן בו ביקרתי לפני הכיבוש הגרמני. היא אמנם לא זיהתה אותי, אך אני הכרתי אותה. לחשתי על כך ליולה והיא החליטה שעדיף שאמתין לה בבית מדי יום.

אותם ימים היו שתיהן, יולה וסטשקה, יוצאות בבוקר לעבודה ואני נשארתי לבדי בבית. רק שני ספרים היו לי. קראתי אותם שוב ושוב מהסוף להתחלה ומהתחלה לסוף. עיסוק אחר בו הייתי מעסיקה את עצמי היה לשבת על אדן החלון ולצפות לעבר פסי הרכבת הסמוכים. ראיתי חיילים נוסעים לחזית ואחרים חוזרים ממנה פצועים.

פעם אחת יולה לקחה אותי לבקר אצל אמי בבית מלאכה לתפירה בו עבדה ליד מחנה ינובסקה. אין לי מושג איך זה התאפשר אבל כנראה שניתן היה להיכנס ולצאת מבית המלאכה. לא העזנו להתחבק אבל ראיתי את ההתרגשות על פניה של אמי. אגב, ממש בסמוך נמצא בית הקברות היהודי וראינו, כבר אז, שהיה הרוס לחלוטין.

כעבור זמן לקחה אותי יולה לבקר את אחיה הצעיר, פֶּראַנְק, בעיר ברודי. הוא היה נשוי ואב לילד בן גילי - סְטאַשְקָה. שיחקתי עם הבן והייתי מאושרת סוף סוף להימצא בחברת ילדים. אבל הקייטנה נגמרה כעבור שבועיים וחזרתי ללבוב. בעוד יולה בעבודה הייתי עולה לעתים לשחק עם ילדי השכנים. פעם בא לבקרם מכר גרמני. הוא היה קירח ושמנמן ורצה לאמצני. הוא התחיל לשאול את

השכנים האוקראינים: "מי זאת הילדה?" הם סיפרו לו שאני קרובה של יולה והוריי עובדים בגרמניה. הוא הזמין את יולה וביקש אותה לאפשר לו ולאשתו לאמץ אותי. יולה הסבירה לו שהיא אינה יכולה להרשות דבר כזה כי אינה אמי. אגב, למרות היותה נוצריה אדוקה יולה מעולם לא ניסתה להמיר את דתי ולהטביל אותי לנצרות. היא הייתה בחורה ישרה, אמיצה והגונה ולא רצתה לעשות צעד דרסטי בלי הסכמת הוריי. אני מצדי הייתי מוכנה להתנצר, הלכתי אותה לכנסייה, האמנתי בישו ובמרים הקדושה והתפללתי אליהם.

יום אחד אמא הופיעה בדירה. היא הצליחה לברוח ממחנה ינובסקה. פעם בשבוע היו מאפשרים לנשים שעבדו במתפרה לצאת למרחצאות בעיר. אמי תכננה את הבריחה בעזרת חברותיה שביימו מריבה קולנית. השומרים הגרמנים והאוקראינים הפרידו בין הבנות הניצות ובאותם רגעים היא ברחה.

אמא סיפרה לי שזה היה ניסיון הבריחה השני שלה, הניסיון הראשון נכשל וכמעט הביא למותה. הייתה לה חברה שעבדה כמנקה במשרדי הגרמנים במחנה, משם אפשר היה לצאת ישר לרחוב. ערב אחד החברה נתנה לה מפתח למשרד אך בעוד אמא מנסה לפתוח את הדלת הופיע אחד המפקדים הגרמנים.

"מה את עושה פה?" שאל אותה.

אמא ענתה ללא היסוס שבאה לנקות.

"בשעה כל-כך מאוחרת?" התפלא. "טוב! נבדוק את העניין מחר בבוקר."

למזלה של אמי באותו ערב לקה הקצין בדלקת התוספתן ואושפז בבית

חולים.

אמא ויתרה על ניסיון הבריחה דרך המשרדים והחליטה לברוח מהמרחצאות. הנסיון הזה, כאמור, הצליח. אולם מובן שלא היו לה ניירות, היה לה רק דרכון רוסי מזויף אך היא לא העיזה להשתמש בו. יולה הציעה שאמי תישאר בדירה ואם יבוא אדם זר היא תסתתר מאחורי המראה הגדולה שעמדה בפינת החדר. היה ברור לה שהיא מסכנת את נפשה.

כעבור כשבועיים גם אבי הגיע לדירה. הוא סיפר שחיילים גרמנים הגיעו למחנה והחלו לירות באסירים. הוא הבין שזה יום חיסול המחנה והחל לברוח. שומר אוקראיני במגדל השמירה הבחין בו וירה לעברו אך אבא הצליח לצאת משם. זה היה בנובמבר 1943, אז חיסלו למעשה את מחנה ינובסקה.

כמה חודשים התגוררנו יחד. אני הייתי חופשייה לצאת כי הייתה לי זהות בדויה, אבל הוריי נאלצו להסתתר. בכל פעם כאשר מישוהו זר היה מגיע, היה אבי נכנס לתוך ארון ואמי עמדה מאחורי המראה. השכנה בדירה הסמוכה שמעה את הריצה ואת הרהיטים מוזזים ושאלה: "למה יש תמיד רעש כשמישהו בא אליכם?" במקרה אחר שמעתי שגנב פרץ לדירת השכנים. הוא שבר את המנעול והקים רעש נורא. רציתי להבריחו אך הוריי לא הסכימו כי חששו שיפגע בי. בערב כאשר חזרו השכנים וראו את מה שהתרחש בדירתם באו אלי בטענות: "לא שמעת את הרעש?"

"לא." עניתי והתקשיתי להביט בעיניהם.

שירותים לא היו בדירה, לכן נהגתי לקחת את השתן של הוריי בבקבוקים החוצה, צואה הם היו שורפים בתנור.

חודשיים לפני יום הולדתה של אמי התחלתי לאגור ממתקים שקיבלתי בהזדמנויות שונות. ביום הולדתה שמתתי על צלחת את כל האוסף: כמה עוגיות וסוכריות. הגשתי לה אותן ואמרתי: "מוזל טוב, אמא." היא הביטה בי, ראיתי שעיניה מלאו דמעות ואז אמרה: "תודה, את יכולה לאכול את כל הממתקים." בתחילה עוד נותר כסף אבל כשזה אזל המשיכה יולה להחזיקנו ללא תשלום. היא לא התלוננה למרות שבעצמה התפרנסה ממשכורת זעומה של כובסת. לסטשקה היה חבר בעת ההיא שהיה בא לבקרה בדירה. הוא היה חבר של אהובה שנהרג במלחמה. תחילה בא לנחמה ובמשך הזמן התפתחה ידידות ביניהם. מאחר שהיה חורף היא לא רצתה לצאת החוצה ונשארה במיטה בעוד החבר יושב לידה. לעתים היו מפטפטים שעות כשאבי בתוך הארון. כל הזמן חשתי שהוא עלול להיחנק. אמא הייתה מאחורי המראה ולפעמים היה הבחור ניגש למראה, מסדר את שערותיו ונשמתי הייתה כמעט פורחת מפחד.

ערב אחד בחג פסחא הוא הגיע שיכור ורצה שגם אני אשתה, כמעט בכוח הכריח אותי לשתות וודקה. הוריי עמדו מאחור, שמעו את הנעשה ולא יכלו לעזור. שנים לאחר מכן אמרה אמי שלא יכולה הייתה לסלוח לסטשקה על טיפשותה והתנהגותה באותם ימים.

השכנים התחילו לחשוד שמשוהו מוזר קורה בדירה. ערב אחד אמי יצאה העירה לפגוש משפחה שהכירה במטרה להשיג מהם כסף. היא חזרה עם חשכה והשוערת הבחינה בדמותה שחמקה ונכנסה לבניין. היא הגיעה לדירה ושאלה: "מי בא לבקר אצלכן?" אמי הספיקה להתחבא מאחורי המראה, ויולה ענתה: "כנראה

באו לדירה אחרת, כי אצלנו אין שום אורח." השוערת יצאה אולם ראינו שלא האמינה.

באביב 1944 הגיעה אשת האח מברודי לבקר בדירה. היא ידעה שהוריי מסתתרים והפחידה את יולה וסטשקה עד מוות. "אם ימצאו אותם כאן - יענו את היהודים וגם אתכן, אני ראיתי את זה במו עיני."

זה היה הרגע בו יולה נשברה ובקשה את הוריי לעזוב את הדירה. הם יצאו והיא ישבה על המיטה ובכתה: "Moje Pan'stwo! Moje Pan'stwo!" (האדונים שלי!) ישבתי לידה, התחבקנו ולא ידעתי אם היא צריכה לנחם אותי או שאני צריכה לנחם אותה.

אולם בדיעבד התברר שהיה זה מזל גדול כי כעבור ימים ספורים הגיע אחד השכנים שיכור כלוט. הוא דפק בדלת, נכנס פנימה והתעקש שאשתו מסתתרת אצלנו. יולה ניסתה לשכנעו שהוא טועה אבל הוא עמד על דעתו. הוא הפך כל מה שנקרה בדרכו וחיפש גם מאחורי המראה ובתוך הארון. הייתה לנו הרגשה שהוא בא בשליחות השכנים שהריחו שמהו אינו כשורה אצלנו. האמנתי שהיה זה נס שהוריי כבר לא היו בדירה.

אמא ענתה למודעה בעיתון שחיפשה מטפלת תמורת לינה וכלכלה. היא הציגה עצמה כפולניה בפני האישה שהייתה גרושה ומטופלת בשני ילדים קטנים. הגברת לא שאלה שאלות מיותרות ולא ביקשה תעודות. מפעם לפעם היינו יולה ואני באות לבקר ואמא סיפרה שיולה היא אחותה ואני הבת של יולה. בעלת הבית לא חשדה ועוד הייתה אומרת בתמימות רבה: "הילדה נראית יותר כמו בת שלך מאשר

של יולה... " אבל היא לא העלתה בדעתה שזו האמת ובטח לא שיערה שאנחנו יהודיות.

נוצרו סיטואציות בלתי אפשריות לחלוטין. למשל, כאשר הבעל לשעבר לא היה משלם דמי מזונות במועד הייתה האישה מבקשת את אמי לגשת למשרד בו עבד ולבקש את התשלום. הוא עבד במשרד גרמני ואמי הייתה נכנסת לשם ומבקשת את הכסף. פעם אחרת כשהיה מחסור בבית, הציעה אמי לאישה שיטגנו סופגניות וימכרו אותן בשוק. הגברת התלהבה מהרעיון. הן הכינו כמות גדולה, אבל אז ביקשה הגברת מאמי שתמכור אותן ברחוב. זה כבר היה מסוכן מדי, מישהו בעיר עלול היה להכיר אותה. לכן שכנעה אמי את הגברת שבעצמה תמכור את הסופגניות בעוד היא תשמור על הילדים.

מצבו של אבי היה קשה הרבה יותר, הוא נותר ללא מקום מסתור, עובר מחצר לחצר ומנסה להישרד. פעם נפגשנו בגינה ציבורית והוא אמר לי: "אני כל-כך רוצה לחיות!" הבטחתי לו שאנסה לשכנע את יולה להחזירו שוב לדירה. הייתי בטוחה שתסכים כי היא דאגה לו והייתה שואלת אותי: "מה קרה לו? איפה הוא מסתתר?" אבל לא הספקנו כי יום אחרי זה הוא נתפס. ראיתי אותו מובל על ידי שני אוקראינים באחד הרחובות הראשיים. ברחתי בבהלה והייתי משוכנעת שהרגו אותו. כשיולה חזרה בכיתי וסיפרתי לה שאבי נתפס.

כעבור שבועיים, להפתעתי ולשמחתי הרבה, קיבלתי ממנו דרישת שלום. לימים שמעתי את הסיפור: התברר שהגרמנים תפסו אותו ושיסו בו כלבים. הוא נפצע קשה מהנשיכות ונשלח לבית מעצר. שם, פצוע וחבול, התכוון לבלוע גלולת רעל ששמר למקרה כזה. אלא שבדיוק אז נכנסו גרמנים ולקחו ממנו את גלולת הציאניד.

הוא נשלח שוב למחנה ינובסקה שעדיין הייתה בו פעילות מצומצמת. אבא סיפר שגם שמעון ויזנטל, צייד הנאצים הידוע, היה שם באותה תקופה. הקיץ התקרב ואני הייתי משועממת. סיפרתי לאמי שמשעמם לי והיא הציעה שאסע בחשמלית עד תחנה אחרונה ואחזור אתה כעבור כמה שעות. כך באמת העברתי את הזמן.

לקראת הקיץ יולה קיבלה חופשה מעבודתה ונסענו שוב לפּשְמִישְל. התארחנו הפעם אצל אחיה הצעיר של יולה, שעבר בינתיים עם משפחתו מברודי לפשמישל. הם גרו בבית ליד פסי הרכבת ויכולנו לראות את החיילים הגרמנים הפצועים מוסעים לבתי חולים.

ואז, כשהיינו בפשמישל נכבש האזור על ידי הרוסים. בלילה האחרון לכיבוש ראינו שהגרמנים שורפים בתי חרושת. קרבות ויריות התנהלו ממש לידינו. הסתתרתני יחד עם ילדים ומבוגרים אחרים במקלט.

מי שסימל עבורי את סוף הכיבוש הנאצי היה חייל רוסי שהופיע בבית. הוא היה מבוגר למדי, נעול במגפיים מרופטות. "בנעליים אלו הלכתי שלוש מאות קילומטר." סיפר לנו. הוא היה עלוב ומסכן וחשבתי לעצמי: 'כך נראה המציל שלי'. באותו זמן בו הייתי בפשמישל, הוחלט לחסל סופית את מחנה ינובסקה. אז כבר חששו הגרמנים לבצע רצח המוני גלוי והחלו להעלות את אחרוני האסירים לרכבת במטרה להסיעם מערבה. אבי הצליח שוב להימלט והגיע לדירה. סטשקה נבהלה ורצה לקרוא לאמי. אמי מצאה תירוץ, עזבה את הגברת ובאה לדירה. סטשקה הציגה את אמי בפני השוערת כקרובת משפחתה והסתלקה. היא עבדה אז כאחות מעשית בבית חולים והחליטה להישאר לישון שם. אבל את אבא אי-אפשר

היה להציג בזהות בדויה, לכן היה צריך להמשיך ולהסתתר עד שהרוסים יכבשו את העיר.

הקרבות נמשכו מבית לבית בקרב פנים אל פנים. גם בדירה של יולה היו גרמנים, הם באו כדי לירות מהחלון. למרבה המזל הם לא גילו את אבא אך אי-אפשר היה להשאירו בדירה. אמא כיסתה את עצמה בשמיכה גדולה ואבא הסתתר מאחוריה. כך הם ירדו למרתף הפרטי בו הוחזקו הפחמים. אבא נשאר שם עד לנסיגת הגרמנים מלבוב.

המלחמה הסתיימה עבורנו עם כניסת הצבא האדום לעיר. חזרתי עם יולה ללבוב והצטרפתי להוריי. אולם אז נודע להוריי שאחי נרצח. אמי נסעה לכפר פֶּלוֹחוֹב לברר מה קרה. מפי המקומיים נודע לה שהמחנה חוסל ביום אחד בקיץ 1943. כל האסירים שהיו בו נרצחו על ידי גרמנים.

אמי מעולם לא התגברה על האובדן. היא ייסרה את עצמה על שהיא נשארה בחיים ואילו הוא נספה. היא כעסה על עצמה שלא שכנעה אותו לברוח מפלוחוב כשעוד אפשר היה. אחי לא רצה לברוח ובאמת לא היה שום ביטחון שהסיכויים להישרד היו טובים יותר בגטו מאשר במחנה עבודה. היא האשימה את עצמה שלא שיחדה מישוהו והוציאה אותו למרות שלא היה לה מסתור עבורו. היא מעולם לא השלימה עם מותו. בתחילה עוד קיוותה שהוא יופיע, אבל עם חלוף השנים וההכרה שנספה נעשה האָבָּל כבד יותר. היא בכתה במיוחד בימי ההולדת שלו וביום בו שיערה שנרצח. גם אני התקשיתי לעכל שהוא איננו. בשנים הראשונות חלמתי עליו והמשכתי לדמיין שיום אחד אחזור הביתה ואמצא את אחי בריא ושלם.

רבים נוספים מבני משפחתי נספו בשואה. סבי, אב אבי, ואתו כל שאר בני המשפחה נרצחו על ידי הגרמנים כנראה בעת חיסול יהדות גליציה בשנת 1942 או ב-1943. סבתי, אם אבי, חנה כהן, לא הייתה מוכנה להיאסף עם שאר יהודי בוצ'ין כשהנאצים החלו בגירוש. היא הודיעה למשפחה שהיא נשארת במיטה. נודע לנו שקלגסים נאצים רצחו אותה בבית. גם דודתי ברטה, אחות אבי, שגרה עם סבי וסבתי, נרצחה בבוצ'ין. אתה נספו גם בת דודתי טונצ'יה, ובתה הקטנה לנצ'יה שהייתה כבת שנתיים באותה עת.

עם תום המלחמה

שארית הפליטה וניצולים יהודים החלו להיאסף בעיר. גרנו בלבוב עם עוד שתי משפחות יהודיות משך כעשרה חודשים. החיים בבית התנהלו כמו בקיבוץ, הייתה מקלחת משותפת ומטבח אחד, ולא היה יהודי שהגיע אלינו ולא קיבל ארוחה, עזרה ומילה טובה. מעטים בלבד שרדו והיינו כאחים.

טרגדיות נוראות שמענו ותמונת השואה של עמנו החלה עולה ומתבהרת. גרנו עם אדם שאשתו וחמש בנותיו נרצחו באותה דירה. נערה אחרת, שניצלה הודות לאיכר פולני, התגוררה אתנו. היא סירבה להינשא לו עם תום המלחמה. ערב אחד ישבנו סביב שולחן האוכל והאיכר ניסה לשכנע אותה לבוא אתו למערב, דהיינו לפולין. הנערה סירבה. בבוקר למחרת הוא הגיע לדלת ניסה שוב לשכנעה, אולם כשראה שהיא עומדת על דעתה, שלף אקדח וירה בעצמו למוות. המבוגרים היו בסערת רגשות גדולה מאוד. בנוסף למעשה ההתאבדות הזה כל יום נודע על אנשים נוספים שנספו ועל יקירים שאינם.

אפילו קרוב משפחה מצאנו בין באי הבית. הגיע אדם שהציג עצמו בשם פֶּסְטֶרְנֶק, אולם התברר ששמו האמיתי הינו וִינְדֶּ וְהוּא אחי בעלה של בת דודתי. הוא סיפר לנו שהיה מסופח לִזֶּנְדֶּר קוֹמֶנְדוֹ שהיו שורפים את גופות היהודים שנורו בגיא ההריגה - פֶּיאָסְקִי.

בספטמבר 1944 התחלתי ללמוד בבית ספר פולני ברפובליקה האוקראינית. נכנסתי לכיתה ג' ואתי היו רק עוד שתי בנות יהודיות. רמת הלימודים הייתה נמוכה כי הסתבר שבזמן המלחמה גם ילדים פולנים כמעט ולא ביקרו בבית ספר ומרביתם לא ידעו לקרוא. אני כבר ידעתי לקרוא היטב והפכתי לחביבת המורה. כשנודע למורה שאני יהודיה, סיפרה לי שאחותה הצילה יהודי והם נישאו. גם הבחור הזה החל לבקר בבית שלנו.

באותה עת הצטרפתי לתנועת נוער של 'טרום הנוער הקומוניסטי' (פיונירים). נשבענו אמונים למדינה ולמנהיגה - סטלין.

יולה המשיכה לבוא מדי יום ולבשל עבורנו.

אבי החל לעסוק במסחר והיה נוסע לצ'רנוביץ' קונה ומוכר סחורה. לכן חלק מהשיחות בבית נסבו על מסחר אך גם על תוכניות לעתיד. הוריי צברו כסף והיה ברור שלא נישאר בלבוב תחת שליטה קומוניסטית.

נדידת עמים גדולה החלה בהתאם לגבולות החדשים שנקבעו. במאי 1945 עברנו לקרקוב וגרנו בה עד דצמבר אותה שנה.

מקרקוב עברנו לְוֹרֶזְצֶ'ב (ברסלאו). הוריי פתחו חנות עם שותף נוסף. תחילה הייתה זו חנות למוצרים יד שניה שמכרו הגרמנים עם עזיבתם וקנו הפולנים שהגיעו לעיר. אחר-כך החנות הפכה לחנות בגדים רגילה.

למדתי כמה חודשים בבית ספר עברי בו לימדו בפולנית. בין היתר למדנו שם עברית וידיעת הארץ 'פְּלֶשֶׁתִּינוֹגְרַפְיָה'. כעבור זמן קצר המנהלת פוטרה ומנהלת קומוניסטית באה תחתיה. לימודי העברית ו'פּלֶשֶׁתִּינוֹגְרַפְיָה' הופסקו והלימודים

התנהלו באידיש. לא עזרו מחאותינו ואפילו שביתה קצרה שארגנו בבית הספר. הבנתי שהמסגרת לא מתאימה לי ועברתי לבית ספר פולני רגיל. בבית הספר הפולני לימדו גם שיעורי דת. יום אחד נכנס הכומר לכיתה ושאל: "יש פה מישהו שאינו קתולי?" אני הייתי היחידה שקמתי. הכומר שאל: "לאיזה דת את שייכת?" "דת משה." עניתי. מכל עבר שמעתי לחישות: "ז'ידוֹבְּקָה, ז'ידוֹבְּקָה, Żydówka" רק אז הם גילו שאני יהודיה.

באותה עת, למרות שהייתי כבר בת אחת עשרה, נהגתי לשחק בבובות עם שתי חברות טובות, כנראה על רקע החסך שנוצר במלחמה. במקביל למדתי אנגלית וקראתי ספרים אך החשוב מכל היה שהצטרפתי לתנועת הנוער הציונית 'גורדוניה'. המורה היהודיה שלי לאנגלית סיפרה לי שבבניין שלה קיים מועדון לנוער ציוני: "הם עורכים פעולות, משחקים פינג-פונג, כדאי לך להצטרף." עודדה אותי. הייתי מאושרת בתנועה. שתיתי בצמא את הרעיונות הציונים שדיברו על תקומת העם היהודי, על זכותנו ההיסטורית על הארץ ועל הקמת מדינה יהודית לעם יהודי.

באפריל 1948 נחנכה האנדרטה הגדולה לזכר המרד בגטו ורשה ואנחנו נסענו לטכס במסגרת תנועת 'גורדוניה'. כל האזור היה הרוס, הגטו נחרב כליל. כיום שופץ המקום ושיכונים חדשים, אפורים ומכוערים הוקמו על החורבות. שמות הרחובות הושארו וכן הותקן שילוט המציין אירועים חשובים שהתרחשו בנקודות שונות בגטו.

הוריי התלבטו אם לנסוע לארץ או לאמריקה. הייתה לנו אשרת כניסה לארצות הברית והייתה לנו משפחה שם. אך פה בארץ גרה בת דודתי ואחיו של אבי - אפרים. הוא עשה עבורי מינוי על עיתון ה'צופה לילדים'. לא הבנתי מה כתוב אבל הייתי מדפדפת בעיתונים ומתלהבת מהתמונות.

בארץ התנהלה עדיין מלחמת השחרור ואין ספק כי הוריי חששו להיות שוב במלחמה, בהפגזות ובאי-ודאות. אבל אני כבר הייתי ציונית נלהבת, הערכים והרעיונות אותם רכשתי בתנועה עשו את שלהם ולא רציתי שניסע לאמריקה. הוריי התחשבו ברצוני ובעובדה שהיו להם בני משפחה קרובים בארץ והחליטו לעלות. נסענו לפאריז ומשם למרסיי. לנו בבית מגורים מחוץ לעיר וחיכינו לאונייה. כעבור כמה ימים עלינו על סיפונה של אונייה ענקית - 'עצמאות', ויצאנו לים. בדרך ארצה פגשתי לראשונה יהודים שאינם פולנים. היה לי מוזר שלא יכולתי לנהל אתם שיחה. הם היו יוצאי מרוקו וביניהם הייתה ילדה שמצאה חן בעיני אך לא יכולנו לדבר. היא ידעה צרפתית ואני ידעתי אנגלית ומעט צרפתית. עם זאת הרגשתי אליה קירבה רבה יותר משחשתי לילדים פולנים גויים עמם נהגתי לשחק בעבר.

ב11- בינואר 1949 הגענו ארצה.

”אנו באנו ארצה...”

האנייה התקרבה לנמל חיפה לאט. בשעה ארבע או חמש לפנות בוקר עליתי לסיפון, היה חורף וחשוך עדיין בחוץ. אורות העיר חיפה נצנצו על הר הכרמל. בעיני היה זה המראה היפה ביותר בעולם. עמדתי על הסיפון נרגשת ומאושרת. קרני השמש הראשונות החלו להפציע והאירו באור חיוור את מולדתי החדשה. צבטתי את זרועי ואמרתי לעצמי: ”אני הילדה מהגטו - חיה! חלומי התגשם, זכיתי לבוא ארצה.”

הכניסה לארץ ארכה שעות, כמעט יום שלם. נציגי רשויות הקליטה עלו על האנייה, המבוגרים מילאו טפסים וההליכים הבירוקרטים התנהלו בעצלתיים. לפתע הבחנתי באדם ההולך על הרציף ושואל על משפחת כהן.

”אני כהן.” קראתי אליו.

התברר שהיה זה יהושע וינד, בעלה של אווה - בת דודתי. הוא היה נהג מונית וסייע לנו לעבור את המכס. בנם - שלום, בן השש היה אתם. הוא היה הצבר הראשון שפגשתי. משפחת וינד לקחה אותנו לפתח-תקוה לביתו של דוד אפרים ודודה פֶּפֶה (פסיה). אווה לא רצתה לוותר עלי והביאה אותי לביתם. שם פגשתי את בתם הקטנה מיכל. הייתי מאושרת להיות במחיצת קרובי משפחתי.

אמנם נראיתי כעולה חדשה. לבשתי גרביים ארוכות ששום צברית שמכבדת עצמה לא הייתה מסתובבת אתם. אווה דאגה שלא אראה שונה וכבר בבוקר נתנה לי זוג גרביים קצרות שלא יראו עלי ”שאני משם.”

תוך זמן קצר שכרו הוריי חנות ברחוב שנקין בתל-אביב וגרנו בחדר קטן ברחוב פיירברג, בדירה אחת עם עוד שתי משפחות, אפילו לא הייתה לנו זכות להשתמש במטבח שבדירה.

בהמלצת דודי רשמו אותי לבית ספר דתי ברחוב מלצ"ט. מנהל בית הספר בחן אותי והיה מוכן לשבצני בכיתה ט' (חמישית). הכיתה הייתה על טהרת הבנות והן קיבלו אותי בחביבות רבה. אולם כשאבי בא לשלם את שכר הלימוד התעקש המנהל על תשלום עבור שנת הלימודים כולה. היה אז חודש פברואר ואבי לא יכול היה לשלם עבור החודשים הקודמים וגם לא הבין מדוע חלה עליו חובת תשלום בתקופה בה כלל לא היינו בארץ. בלית ברירה ולנוכח התעקשות המנהל הוציאו אותי מבית הספר והעבירו אותי לגימנסיה הרצליה.

שובצתי בכיתה ח' והרגשתי זרה בבית הספר החדש. חבריי לכיתה היו חבורה סנובית ומגובשת של בני טובים. רציתי להדמות לצברים, למדתי מהר את השפה אבל כשרצו לתת לי מחמאה היו אומרים: "את כמעט לא נראית כמו מעפילה." מובן שכבר לא היו מעפילים אבל העולים החדשים היו עדיין מעוררי רחמנות וסימלו את הגלותיות. זמן רב חלף עד שהרגשתי שאני אחת מכולם.

הניצולים

מתוך משפחות הלבר וכהן נותרו רק מעטים. אחיו הבכור של אבי, אפרים כהן, עלה ארצה בשנות ה-30 עוד לפני המלחמה, עם אשתו פֶּפֶה (פֶּסִיָה) וארבעת ילדיו: יוסף - שנפטר ממחלה; מינה בן שחר - שהיא כיום ציירת מחוננת, מתגוררת בירושלים, אם לשלושה וסבתא לנכדים; דוד - אב לשתי בנות וסב לנכדים, גר ברמת השרון; וחדוה, הגרה לידי, היא אם לשלוש בנות וסבתא לנכדים. כשעליתי ארצה רק מינה זכרה פולנית כי עלתה ארצה בגיל שלוש-עשרה. אחיה הקטנים לא זכרו כלל. חדוה זכרה שלא הייתה מוכנה לדבר פולנית עם אמה והייתה מבקשת אותה: "אל תדברי אתי בשפה שלך."

פישל, אחיה של טונצ'ה, היה משך המלחמה בצבא האדום ועלה ארצה בערך באותה תקופה בה גם אנו עלינו ב-1949. הוא התגורר בפתח תקוה ונולדו לו שלושה ילדים. הבן הבכור הנו תלמיד ישיבה וגם הבת נישאה לתלמיד ישיבה. קרובה רחוקה אחרת היא - צילה, שהינה בת של בן דוד של אבי. היא ניצולת שואה מאושוויץ ובזמנו באה לבקר אצלנו עוד בוורוצלב. היא ניצלה הודות לרוזן ברנדוט¹. צילה עלתה ארצה בתקופה בה אנו עלינו ואנו מאוד קרובים. מצד אמי נותרה רק בת דודה אחת, אָנָה וינד, שגרה כיום באטלנטה בארצות הברית, ועוד מספר בני משפחה רחוקים.

¹הרוזן פולקה ברנדוט, שהיה בן אחיו של מלך שבדיה, הצליח להשפיע על הימלר לשחרר עשרים אלף אסירים ממחנות הריכוז תמורת גרמנים שהיו עצורים בשבדיה.

סגירת מעגלים

בשנת 1990 הייתי אמורה לחזור בפעם הראשונה ללבוב, במסגרת כנס עורכי-דין שהיה אמור להתקיים בקרקוב ולסייר גם בערים נוספות בפולניה ובברית-המועצות. בערב בו נפגשה הקבוצה שלנו שמענו בחדשות על פלישת עיראק לכווית ועל איומו של סאדאם חוסיין - שליט עיראק, לשגר טילים לעבר ישראל. מלחמת המפרץ פרצה זמן קצר לאחר-מכן. תחושה של אי-ודאות הציפה אותנו והרגשה עמומה וכבדה שהכל עלול לחזור שוב. הרי גם לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה היינו שאננים, לא האמנו שהרעיונות הנאציים יפגעו בנו באופן אישי. אולי גם לגבי איומו של סאדאם חוסיין אנו שאננים מדי.

רציתי לחזור לשם כאזרחית מדינה יהודית, עצמאית וגאה, ובמקום זאת הרגשתי שוב מאוימת. החלטנו לבטל את הנסיעה.

בשנת 1991 קיבלה אמי הזמנה לחנוכת דגם אנדרטה בגן הפסלים במוזיאון 'יד ושם' לזכר יהודי לבוב. נסעתי במקומה לטכס ועמי בעלי וזוג חברים. בטכס הודיעו לנו שבקרוב תחנך האנדרטה עצמה בעיר לבוב. החלטנו לנסוע לטכס בקיץ 1992.

במהלך אותו קיץ ביקרנו בעיר ליפנו, בה נולדו הוריו של יואל - בעלי. הוא אמנם נולד בארץ אך הם היו מספרים לו על אורח החיים שם. העיר נמצאת לא רחוק מןרשה ועולם יהודי חי ותוסס היה קיים שם לפני המלחמה. כשסיפרנו

לחמותי שאנו רוצים לבקר בליפנו היא התנגדה: "כולם נספו, אולי נשאר שם בן של יהודי אחד בקושי. זה בית קברות עבורנו ולא עיר." אבל יואל התרגש כשהגענו, לפתע העיר שהופיעה בסיפורי הוריו ובדמיונו הפכה למציאות, אם כי הייתה שונה, ללא יהודים.

ביקרנו גם בווינה, רציתי למצוא את קברו של סבי, שלמה הלבר. ידעתי שהוא נקבר ב-1914 בבית הקברות הגדול של וינה. למרבה הצער הזמן שעמד לרשותנו היה קצר ולא הספקתי למצוא את הקבר.

אולם עבורי ליפנו ווינה היו רק תוספת, רציתי לחזור למקומות בהם הייתי בעת המלחמה. רק שם יכולתי לסגור את מעגלי חיי.

תחילה נסענו לוורצלב ופגשנו את סטשקה. היא כבר הייתה אשה מבוגרת מאוד. ביקרנו יחד בקברה של יולה - מצילתי, וחזרנו לבית בו גרנו בטרם עלינו ארצה. בערב פגשנו במלון קבוצת תיירים גרמנים שבאו לטיול שורשים לעיר שהייתה פעם גרמנית (ברסלאו). הם השתכרו ושרו שירים בגרמנית. הבטתי בהם וידעתי שאין לי מה לחשוש, הם אינם שולטים על עתידי, אני אדם חופשי ממדינה עצמאית וחזקה בדיוק כמוהם. ובכל זאת...

מוורצלב נסענו לקרקוב, חיפשתי בכיכר העיר את החנות שהייתה שייכת להוריי אך לא מצאתי. משם נסענו לאושוויץ. היינו חלק מקבוצת תיירים בינלאומית. אושוויץ הפכה למוזיאון ואין מילים היכולות לתאר את הזוועה. בבִּירקֶנְאוּ מתחדדים העצב והדיכאון. המשרפה שנותרה שם והידיעה שמדובר בתעשייה של מוות אינה מרפה. החברים בקבוצה הסתובבו עם עיניים אדומות:

ראיתי שם אמריקאים נרגשים, יפנים המומים ואיטלקייה צעירה אחת בכתה. אך אני לא בכיתי.

ביקרנו בורשה וממנה טסנו ללבוב. גם שם לא בכיתי. זה היה מוזר כי לפני שנים רבות טסנו בלילה והטייס הודיע שהאורות מתחתינו הם העיר לבוב. מצאתי עצמי נרגשת מאוד. אבל כנראה השתַנְתי עם השנים. בכל המקומות בהם ביקרנו הלכתי בשקט והייתי עצורה.

הביקור בלבוב היה במסגרת מאורגנת עם חברים מ'ארגון יוצאי לבוב'. התיידדנו עם כמה אנשים בקבוצה - כל אחד נשא סיפור אישי קשה וזיכרונות עצובים.

הייתי בחרדה, חששתי שלא אעמוד בהבטחה שנתתי לאמי, היא ביקשה אותי לברר מה עלה בגורלו של אחי.

שכנו אותנו במלון עלוב בלבוב ומצאנו שהעיר כולה מוזנחת. באותו שבוע חגגה אוקראינה את יום העצמאות הראשון שלה עם התפרקותה של ברית-המועצות. הרבה אוקראינים הגיעו מחו"ל לביקור מולדת. שלט גדול נתלה לכבודם בחדר האוכל במלון: "ברוך שובכם הגיבורים!" הבטתי בכרזה בשאט-נפש, "הגיבורים" לא היו אלא הַבְּנֵדְרוֹבְצִים, כנופיות אוקראיניות אנטישמיות.

לא יכולתי להישאר במלון, הייתי קצרת רוח ורציתי לצאת מיד לסיור בעיר. שמות הרחובות שונו עם כניסת הרוסים, לכן ביקשתי מהמדריכה שתעזור לי למצוא את הבית בו גדלתי, ברחוב בְּלַחְרֶסְקָה מספר 28. זכרתי שהיה סמוך לכיכר השוק, הכיכר המרכזית. נסענו עם המדריכה וכמה חברים בחשמלית לכיכר. מצאתי את הבית, מצאתי את הדירה שלנו ופגשתי את האוקראינים שמתגוררים בה כיום. הם

היו אדיבים והזמינו אותי להיכנס, אולם לא יכולתי לשבת בדירה. חשתי כאילו הגעתי מפלנטה אחרת, התבוננתי מסביב, הכל נשאר כשהיה, אפילו כמה רהיטים נראו לי מוכרים.

"אני זוכרת שכאשר גרתי פה היו השירותים בחוץ, איפה הם כעת?" שאלתי את בעלי הבית.

"הם עדיין בחוץ, באותו מקום." ענו וחשתי כאילו הזמן עמד מלכת בלבוב. התושבים שפגשנו היו אדיבים אך בעיקר רצו לקנות מאתנו דולרים. מארגני הטכס ערכו ערב זיכרון בתיאטרון הגדול בעיר. נזכרתי שאמי סיפרה שלהוריה הייתה חנות ממש ממול. באותו ערב דיברו על חשיבות ההנצחה והקמת האנדרטה. הנאומים היו באוקראינית ובאידיש וגם נציג חסידי חב"ד דיבר על הקירוב ליהדות. ביום שישי ביקרנו בבית-הכנסת. בלבוב יש כיום קהילה יהודית אך אלה יהודים שבאו מרוסיה, לא נותרו בה יהודים שנולדו בלבוב לפני המלחמה. המארחים לקחו אותנו לסיור בעיר והביאו אותנו למקום בו היה בעבר מחנה יְנוֹבְסְקָה. היום עומד שם בית סוהר ולא יכולנו לראות דבר מעבר לחומת הכלא. ליד ינובסקה נמצא השטח החולי פֵיאָסְקִי - שם נורו מאות אלפים מיהודי לבוב.

התרגשתי מאוד. עמדתי על הגבעה ומתחתינו גיא ההריגה. לא מצבה, לא סימן, לא אבן, אין שום הנצחה למאות האלפים שנרצחו במקום. בלז'ץ' ופיאסקי היו מילים נרדפות למוות. אדם שנלקח לפיאסקי נלקח למוות בטוח. זה היה ברור. ביקשתי מבעלי שיצלם אותי: "צלם, שיראו שאני בחיים." הייתי כל-כך קרובה להיות קבורה פה ובכל זאת אני חיה!

ליד פיאסקי נמצאת תחנת הרכבת שממנה הובלו היהודים למשרפות
בבלז'ץ, גם שם ביקרנו.

כדי למלא אחר בקשתה של אמי החלטנו לנסוע לפלוחוב - מחנה העבודה בו
נרצח אחי. פלוחוב נמצאת ליד העיר זלוצוב. הסתובבנו בעיר, שאלנו אנשים היכן
נמצא הכפר פלוחוב, אך איש לא ידע. לבסוף התברר שהאוקראינים מבטאים זאת
אחרת והמקום נקרא פֶּלִיחיב, כפר כשני קילומטר מזלוצוב. בכפר פגשתי אנשים
בדרכם לכנסיה, פניתי לאחת הנשים המבוגרות: "את יודעת איפה היה מחנה של
גרמנים?"

"היו בו אסירים יהודים?" שאלה.

"כן." ענית.

"בדיוק ליד הבית שלי, האסירים היו מסתובבים בשעות הערב ומבקשים

לחם."

"את יודעת מה קרה להם?"

"היו שם למעלה מאלף אסירים יהודים. יום אחד הגרמנים הרגו את כולם

בשדה הפתוח, וקברו אותם." אמרה והצביעה לעבר השדה. נתתי לה דולר והרגשתי
שאני כבר לא יכולה לעצור את דמעותיי.

בעלי אמר 'קדיש': "יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא... עושה שלום במרומיו, הוא

יעשה ברחמיו שלום עלינו ועל כל ישראל - ואמרו אמן."

בבר המצוה של גיל, עם שתי הסבתות והמטפלת, 1975.

הבית שבו גרנו לפני המלחמה, רחוב בֶּלְחֶרְסְקָה מספר 28. לידי מדריכה מקומית.

האנדרטה לזכר קורבנות הנאצים בכניסה לגטו לבוב.

סטשקה ואני ליד קברה של יולה בוורוצלב.

העתק מתעודת הכבוד שהוענקה ליולה.

1991 בפּיאָסקי - גיא ההריגה של יהדות לבוב. לכאן הובלתי וגם בי היו יורים, לולא
התערבותה של יד הגורל.
"צלם אותי שאני חיה." ביקשתי את בעלי, ושוב התקשיתי להאמין.

השדה בפלוחוב, הירוק הפסטורלי מסתיר את הזוועות שנעשו פה ואת הקורבנות הרבים הקבורים מתחת.

עם אמי ונכדתי, במועדון הספורט ברמת אביב ג', 1995.

משפחת רודה המורחבת, רמת אביב - 1997.

עם יואל בייד ושם' ליד קיר הכבוד להנצחתם של 'חסידי אומות העולם'.
שמה של מצילתי, יוליה (יולה) יורק, מוטבע על הקיר.

*

נפגשתי בלבוב עם פרופסור קוֹיְנִקְסְמַן שחוקר את השמדתה של יהדות לבוב. הוא לא ידע דבר על מחנה פלוחוב אך לא הופתע מכך. לדבריו היו עוד כשבעים מחנות עבודה קטנים בסביבה, כמו פלוחוב. הנושא הזה טרם נחקר ולא נשתמרו עדויות, מרבית האסירים נרצחו ורק מתי מעט שרדו. ב'יד ושם' מצאתי מעט עדויות, החשובה מכולן הייתה של מכר שלנו, דר' הלפרין, שהיה אסיר יחד עם אחי בפלוחוב. ממנו נודע לי שהאסירים עסקו ברובם בתיקון מסילות רכבת.

טכס גילוי המצבה בלבוב היה מרשים. מאות אנשים מהעיר ומחו"ל באו ונישאו נאומים מרגשים.

בערב במלון ניגנה התזמורת האוקראינית שירים לאומיים אוקראינים וגם 'שְׁרָלְיָה' חסידי ואנשים רקדו. הכל היה כל-כך סוריאליסטי, לא האמנתי שזה קורה במציאות, ולא יכולתי להפסיק לחשוב על שלמה.

מילאתי את המשימה שהבטחתי לאמי. מצאתי את המקום בו נרצח אחי ומצאתי את מחוז ילדותי האבודה והארורה. אולם אני עדיין לא שלמה עם עצמי. אני יודעת איפה שלמה קבור, אני יודעת שיחד אתו קבורים קורבנות רבים ואין להם מצבה ואין יד לזכרם.

אני מקווה שיום אחד יתעורר איזה שהוא גוף שינציח את זכר הקורבנות האלמוניים של מחנה העבודה פלוחוב, אחד מתוך רבים. רק אז אדע שההבטחה לאמי – הנצחת זכרו של שלמה – קוימה במלואה.

*

עם סיום הכתיבה אני ממלאת הבטחה נוספת, אני מבטיחה את השארות הזיכרון. הגעתי למסקנה שמוטלת עלי חובה לספר את מסכת הסבל והאבדון שעברנו אני, משפחתי ובני עמי, בגטו ובעיר לבוב וכן על מעשיהם הנפשעים של הרוצחים הגרמנים ובני בריתם. הרגשתי כי אני חייבת זאת לאנשים החפים מפשע שנרצחו בשואה. חטא אחד ויחיד הם חטאו - הם נולדו יהודים.

אסור שנשכח לאיזה תהום איומה ומצררת יכולה האנושות להגיע. חשוב שלעולם לא נרגיש שוב כחרקים מבוהלים, אסור שנהיה שוב עם נרדף, חסר מולדת, חסר צבא, חסר יכולת להגן על עצמו.

לזכר הנרצחים ולמען הדורות הבאים העליתי על הכתב את עדותי. קיוויתי שסיפורי יחזק את הדור הצעיר והדורות הבאים לעמוד על המשמר על מנת ששואה כזו לא תחזור לעולם.

מפעם לפעם, ברגעי אושר, אני עדיין צובטת את עצמי ולא מאמינה שזכיתי להישאר בחיים, לעלות ארצה ולהקים, יחד עם בעלי - יואל, משפחה. בכך אני מרגישה שניצחתי את הגרמנים.

לא נותר לי אלא לאחל לאהוביי:

שנים רבות ומאושרות, של בריאות, שמחה והצלחה.

אחרית דבר - על המחברת ומשפחתה

נאווה רודה לבית כהן למדה בגימנסיה הרצליה עד 1953. לאחר מכן עבדה בסוכנות אניות ולמדה לימודי ערב בבית ספר למשפט וכלכלה, שהפך מאוחר יותר לאוניברסיטת תל-אביב. היא סיימה תואר ראשון במדעי המדינה ועובדת כיום כסוכנת נסיעות.

הוריה של נאווה התאקלמו בארץ, פתחו חנות והתפרנסו בכבוד. אביה, יצחק כהן, נפטר ממחלה בשנת 1972 בהיותו בן שבעים-ושלוש. אמה, רוזה כהן לבית הלבר, נפטרה בגיל תשעים-ושבע, באוקטובר 1996.

יוליה (יולה) יורק, המטפלת שלה ומנהלת משק הבית בלבוב, שהצילה את חייה, נפטרה בשיבה טובה בן-גורן ב-1970. סטשקה יורק, בת אחותה של יולה, נפטרה בהיותה כבת שמונים ושתיים ב-1996. שתייהן לא נישאו מעולם.

נאווה רשמה את יולה כחסידת אומות העולם. התעודה הוענקה לה מטעם 'יד ושם'. בת אחותה - סטשקה קיבלה במקומה את התעודה בטכס מרשים שנערך בוורוצלב.

נאווה נישאה לעורך הדין יואל רודה ב-29 בדצמבר 1957. הם הורים לשלושה בנים: גיל, יואב וירון. גיל נשא את מוניקה לאישה ב-12 בספטמבר 1989. הם העניקו ליואל ונאווה את שני הנכדים הראשונים - ליאן ועידו.

נספחים : מפת דרכים לבוב וסביבותיה

אילנות יוחסין